

*Петруненко Я. В.,**доктор юридичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу проблем модернізації господарського права та законодавства Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України» (м. Київ)*

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ: ДОСВІД ІЗРАЇЛЮ

Анотація. У статті вивчено особливості державної підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва в умовах війни в окремих країнах світу та вироблено на цій основі рекомендації для підвищення ефективності вітчизняної практики у цій сфері. Досліджено основні загрози та виклики, які постали для малого і середнього бізнесу в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану. Доведено, що суб'єкти малого і середнього підприємництва опинилися у надскладних соціально-економічних умовах і потребують державної підтримки у різних формах. Обґрунтована гіпотеза, що війна може мати серйозний вплив на бізнес та на економіку в цілому, але підприємства можуть вживати заходи для зменшення ризиків та пристосування до наявних умов. Важливо пам'ятати, що підприємства можуть мати різні можливості та обмеження в умовах війни, відтак кожне підприємство має оцінити власну ситуацію та прийняти відповідні рішення.

Здійснено аналіз практики державної підтримки в окремих країнах світу. Основну увагу приділено досвіду Ізраїлю. У цьому контексті проаналізовано низку державних програм підтримки бізнесу в Ізраїлі.

Досвід Ізраїлю засвідчує, що комплексна державна підтримка бізнесу й інноваційного сектору, яка орієнтована на потреби військово-промислового комплексу, може бути дієвим інструментом економічного розвитку в умовах війни. Важливою умовою успіху є також відкритість до іноземних інвестицій та технологій, що дозволяє втілювати у життя найновіші розробки і підвищувати конкурентоспроможність країни.

По результатах дослідження, з огляду на позитивний зарубіжний досвід, сформульовано основні рекомендації (уроки) для України з підтримки малого і середнього підприємництва в умовах війни.

Зокрема, Україна може запропонувати малим і середнім підприємствам пільгові кредитні програми з низькою відсотковою ставкою, які б дозволили зменшити фінансові витрати на розширення виробництва та модернізацію обладнання. Також слід надавати підтримку у формі консультацій та навчань з маркетингу, управління бізнесом та інноваційних технологій, що дозволить малим і середнім підприємствам підвищити свою конкурентоспроможність.

Обґрунтовано висновок про те, що держава має спрямовувати зусилля на створення сприятливого бізнес-середовища для малих і середніх підприємств, що забезпечить їх стале зростання та розвиток. Для цього необхідно спростити процедури ліцензування бізнесу, знизити податкове навантаження, підвищити якість та доступність інфраструктури і послуг, забезпечити дотримання прав бізнес-суб'єктів, надати їм належний правовий захист.

Крім того, вважаємо важливим розвивати кластери та кооперацію між малими і середніми підприємствами для забезпечення їх взаємодії та обміну знаннями і досвідом, що надасть їм можливість бути більш ефективними та конкурентоспроможними. Такі кластери можуть сприяти створенню спільних маркетингових стратегій, покращенню якості продукції та послуг, зниженню витрат на виробництво і підвищенню економічної ефективності.

Ключові слова: державна підтримка, державна допомога, політика Ізраїлю, суб'єкти господарювання, воєнний стан.

Постановка проблеми. Війна відноситься до тих ризиків, наслідки яких спрогнозувати практично неможливо. Більше того, у світі й немає відповідного єдиного досвіду протидії таким ризикам, оскільки кожен військовий конфлікт чи повномасштабна війна є унікальними за своїми наслідками. У представленій статті ми намагатимемося спробувати визначити загальні тенденції ризиків для малого і середнього бізнесу в умовах дії правового режиму воєнного стану та визначити пріоритети надання державної підтримки для них.

Реалії російсько-української війни наочно продемонстрували, що війна має досить серйозні наслідки і для підприємницької діяльності. Основні загрози та виклики, які постали для малого і середнього бізнесу в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану, включають таке: заборона або обмеження діяльності суб'єктів господарювання, які є необхідними для забезпечення обороноздатності держави (у такому разі підприємства можуть зупинити свою діяльність або бути виключені з ринку, що може призвести до їх банкрутства); збільшення витрат на захист інтересів підприємств (воєнний стан вимагає підвищення витрат на охорону майна і співробітників підприємств, що значно впливає на їх фінансове становище); зменшення попиту на продукцію і послуги підприємств у зв'язку зі зниженням рівня економічної активності та зростанням цін на енергоресурси й інші матеріали; обмеження руху товарів і послуг через посилення вимог контролю за переміщенням товарів, транспорту та людей. Усі ці фактори значно впливають на фінансове становище і ефективність діяльності малих і середніх підприємств, й відтак державна підтримка в умовах воєнного стану для них є особливо важливою.

Стан дослідження. Питання державної підтримки бізнесу неодноразово виступали предметом досліджень у працях багатьох науковців, серед яких О.О. Бакаліська, Т.С. Гудіма, Р.А. Джабраїлов, К.С. Лебьодкін, О.Е. Лілемея, Д.В. Лічак (Зягіна), В.К. Малолітнева, Т.Ю. Мельник, Т.В. Некрасова, Н.О.

Петрова, О.П. Подцерковний, Д.Ю. Сіношов, В.А. Устименко, І.М. Феофанова, Д.О. Черніков та ін. Окремі аспекти вказаної проблематики розглядалися й автором цієї статті (зокрема, у роботах [1], [2], [3] та ін.). Водночас, огляд джерельної бази свідчить про недостатність у науці господарського права розвідок щодо певних особливостей державної підтримки суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану, особливо з акцентом на позитивному іноземному досвіді, що свідчить про необхідність проведення ґрунтовного дослідження на цю тему та вказує на актуальність представленої наукової статті. На написання цієї статті автора також надихнув аналіз державних програм підтримки підприємництва в Ізраїлі.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є вивчення особливостей державної підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва в умовах війни в окремих країнах світу та вироблення на цій основі рекомендацій для підвищення ефективності вітчизняної практики у цій сфері. Для реалізації вказаної мети у статті виконано такі завдання: 1) визначено напрямки та форми державної підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва в умовах війни; 2) досліджено відповідну практику зарубіжних країн; 3) на підставі проведеного науково-правового аналізу розроблено пріоритетні напрями для удосконалення вітчизняної практики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Війна створює складні умови для ведення бізнесу (особливо це відчули на собі суб'єкти малого і середнього бізнесу), зокрема це відсутність стабільності, незахищеність у питанні забезпечення прав на власність, проблеми з доступом до фінансування. У таких умовах державна підтримка є критично важливою для збереження малого і середнього бізнесу та можливостей його розвитку.

Як було зазначено вище, війна загалом може мати серйозні наслідки для бізнесу, особливо для малих і середніх підприємств. Розглянемо основні з них.

У період війни населення зазвичай зосереджується на основних потребах, таких як продукти харчування, ліки та інші життєво необхідні матеріали, що призводить до зменшення попиту на інші товари і послуги. Також війною часто обумовлене підвищення вартості товарів і послуг (зокрема, й тих, які необхідні для забезпечення обороноздатності держави), в результаті чого вони стають недоступними для споживачів. Крім того, воєнні дії об'єктивно призводять до перерв у ланцюгах поставок, що своєю чергою має наслідком зниження темпів виробництва через недостатність запасу матеріалів, сировини та компонентів. Війна створює обмеження у вільному переміщенні людей і товарів (як наслідок, деякі товари можуть стати дефіцитними) через посилення вимог контролю за їх переміщенням. Війна загалом веде до негативних змін економічної ситуації у державі: йдеться про ріст інфляції, знецінення національної валюти, зменшення виробництва. Безумовно, це далеко не повний перелік, а лише загальні маркери тих великих проблем, з якими стикається бізнес-середовище. Усі ці фактори серйозно впливають на фінансове становище підприємств (здебільшого, малих і середніх) та їх ефективність. Однак, важливо пам'ятати, що деякі підприємства можуть також знайти і нові можливості у період війни, наприклад, за рахунок збільшення попиту на певні товари чи послуги. Тому дуже важливо не тільки виявляти загрози, але й розглядати можливості для пристосування до наявних (вибухених) в країні умов та шукати нові ринки.

У цьому контексті необхідно зауважити, що розширення можливостей і суб'єктного складу учасників державних програм «Доступні кредити 5–7–9%» та «Доступний фінансовий лізинг 5-7-9%», відповідно до рішення Уряду [4], є важливим кроком для надання додаткової підтримки суб'єктам підприємництва в умовах війни. Ці програми передбачають можливість отримання кредитів та фінансового лізингу суб'єктами малого і середнього бізнесу на цілком вигідних для них умовах.

Далі наведемо декілька загальних найбільш відомих прикладів державної підтримки малого і середнього бізнесу в умовах війни в окремих країнах.

У *Сполучених Штатах Америки* підтримували тих бізнес-суб'єктів, які виготовляли зброю та інші матеріали для військових потреб. Також уряд США надавав фінансову підтримку тим підприємствам, що займалися військовою розробкою та технологічними рішеннями, які були важливі для національної безпеки країни. В період Першої та Другої світових воєн США ввели низку програм державної підтримки виробників військової техніки та зброї. Одна з таких програм – *Lend-Lease Act*, дозволяла США надавати своїй армії та союзникам військову зброю, техніку й інші ресурси безоплатно або за низькою ціною. Протягом Другої світової війни програма допомогла союзникам США отримати більше ніж 50 млрд. доларів США військової допомоги. Крім того, після Другої світової війни США запустили програму державних закупівель військової техніки і зброї – *Military-Industrial Complex* (MIC), яка забезпечувала сталий попит на продукцію військово-промислового комплексу та дозволяла залучати великі інвестиції у розробку нових технологій і зброї. Ця програма сприяла розвитку великих корпорацій, таких як «Lockheed Martin», «Boeing», «General Dynamics», «Raytheon» та багатьох інших. Також необхідно згадати про програму *Small Business Innovation Research* (SBIR), яка була створена для підтримки малих і середніх підприємств, що займаються розробкою технологій та продукції військового призначення.

Велика Британія та Франція у період Другої світової війни надавали державну фінансову та іншу підтримку підприємствам, які виробляли військову продукцію й інші матеріали, необхідні для військової промисловості. Крім того, урядами цих країн були створені спеціальні програми для малих підприємств, що допомогло зберегти робочі місця та загалом підтримати економіку країн.

Під час Першої світової війни *Німеччина* запровадила низку державних програм підтримки виробників військової техніки та зброї, що дозволило їй стати однією з найсильніших військових держав у світі. Після поразки у цій війні та в умовах економічної кризи 1920-х років Німеччина знову звернула увагу на підтримку військової промисловості. Зокрема, у 1933 р. до влади на посаду канцлера прийшов Адольф Гітлер, який запустив масштабні програми військової розвідки та розробки нових зразків зброї. Ці програми вимагали великих інвестицій, тому держава відіграла ключову роль у їх фінансуванні. Одна з найвідоміших програм підтримки військово-промислового комплексу в Німеччині – програма збройних сил *Bundeswehr*. Завдяки їй військові закупівлі стали важливою складовою німецької економіки. Німеччина також активно розробляла нові технології військового призначення, фінансуючи дослідження та розробки військової продукції в університетах і наукових інститутах. Значна увага в Німеччині також приділялася під-

тримці малих і середніх підприємств, які займалися розробкою військової продукції. Для цього було створено низку програм державної підтримки, таких як технологічні інкубатори, кредитування, гранти та програми інших форм підтримки.

В Ізраїлі уряд також надавав фінансову підтримку тим підприємствам, які виробляли військову продукцію і технологічні рішення, необхідні для потреб національної безпеки. Крім того, було створено спеціальні програми підтримки стартапів та інноваційних проєктів, що в результаті допомогло у збереженні конкурентоспроможності та інноваційного потенціалу економіки країни.

Уряди Японії та Канади аналогічно надавали підтримку підприємствам, котрі займалися виробництвом військової продукції і матеріалів, важливих для потреб військової промисловості. Крім того, були створені спеціальні програми підтримки малих та середніх підприємств, які допомогли зберегти робочі місця та забезпечити економічну стабільність країн.

Наведені приклади підтверджують тезу, що державна підтримка бізнесу в умовах війни може бути ефективним інструментом взаємовигідної співпраці між державою і бізнес-суб'єктами: так, уряди допомагали компаніям вижити в складних умовах та при цьому забезпечували собі необхідну інфраструктуру і ресурси для військової безпеки. Крім того, наведені приклади демонструють, як заходи державної підтримки сприяли інноваціям, створенню нових технологій та збереженню економічного потенціалу країни в кризових умовах.

Проте, слід зауважити, що державна підтримка бізнесу в умовах війни може мати і негативні наслідки. Наприклад, деякі компанії можуть отримувати переваги порівняно з іншими, що у підсумку може спровокувати дисбаланс в конкурентній боротьбі. Крім того, державна підтримка може бути нерівномірно розподілена, що може призвести до несправедливості в економіці.

У будь-якому випадку слід констатувати, що державна підтримка бізнесу в умовах війни є важливим інструментом у забезпеченні національної безпеки і економічної стабільності країни. Втім, вона повинна бути ретельно розроблена та виконуватися з урахуванням потенційних ризиків і можливих наслідків.

Серед вищезгаданих прикладів, на наш погляд, найбільшою мірою вартий уваги саме досвід Ізраїлю, адже Ізраїль є яскравим прикладом тієї держави, яка вміло успішно протистоїть економічним викликам в умовах постійно діючого загострення конфлікту з Палестинською територією та сусідніми країнами. Уряд Ізраїлю розробив комплексну систему державної підтримки бізнесу, котра допомогла забезпечити безпеку країни і стабільність економіки.

Однією з головних форм державної підтримки підприємства в Ізраїлі є фінансування військово-промислового комплексу, який є одним із найбільш розвинених у світі та забезпечує значну частину виручки країни. Уряд Ізраїлю надає значні субсидії і державні контракти військово-промисловим компаніям, що забезпечує їх фінансову стабільність та збереження робочих місць.

Крім того, уряд Ізраїлю забезпечує вагому підтримку малих і середніх підприємств, які є важливими гравцями в економіці країни. З цією метою було створено цілу низку програм, які допомагають компаніям отримати доступ до кредитів, фінансування і допомоги у розробці технологій та експортного по-

тенціалу. Зокрема, діє програма *Small and Medium Enterprises Authority* [5], яка надає підприємствам пільгові умови кредитування, сприяння у здійсненні експортних операцій та підтримку в розробці нових технологій.

Також уряд Ізраїлю започаткував інституції, що забезпечують підтримку інноваційних підприємств і стартапів. Зокрема, існують такі програми, як *Office of the Chief Scientist* [6] та *Israel Innovation Authority* [7], метою яких є надання фінансування й підтримки для розробки новітніх технологій та інноваційних продуктів.

Уряд Ізраїлю, окрім згаданого, надає підтримку експортним компаніям, зокрема за допомогою *Israel Export and International Cooperation Institute* [8]. Ця державна програма забезпечує компаніям підтримку у відкритті нових ринків, виставок та бізнес-місії закордоном.

Один з прикладів – це компанія «*Rafael Advanced Defense Systems*» [9], що спеціалізується на розробці й виробництві високоточної військової техніки та зброї, забезпечує потреби Ізраїльських Збройних Сил, а також експортує свою продукцію у більш ніж 50 країн світу.

Інший приклад – компанія «*Israel Military Industries*» (IMI Systems) [10], яка провадить розробки і виробництво широкого спектру військової техніки та зброї, включно із бронетехнікою, ракетними системами і боеприпасами. Компанія здійснює експорт у більш ніж 70 країн світу, що сприяє неабиякому зміцненню позицій Ізраїлю на світовому ринку військової техніки.

Також варто відзначити, що Ізраїль успішно розвиває сектор кібербезпеки та кібертехнологій. У країні діє низка компаній, які розробляють продукти та послуги в цій сфері, це зокрема «*Check Point Software Technologies*», «*CyberArk Software*» та низка інших. Ізраїль також активно співпрацює з іншими країнами та міжнародними організаціями у сфері кібербезпеки.

Ось декілька прикладів програм та цікавих і корисних ініціатив, які були запроваджені в Ізраїлі для підтримки військового виробництва:

«*Безпека на дому*» («*Home Front Security*» [11]) – це програма, яка була запроваджена в Ізраїлі для підтримки військового виробництва в умовах війни. В рамках цієї програми уряд Ізраїлю надає підприємствам державні гранти на проведення досліджень і розробок у галузі військової техніки та зброї.

«*Схема прискорення*» («*Fast Track Scheme*» [12]) – це програма, що була запроваджена для підтримки малих і середніх підприємств, які займаються виробництвом військової техніки та зброї. За цією програмою держава Ізраїль надає підприємствам фінансову підтримку й підтримку з боку влади задля того, щоб допомогти їм прискорити процес виробництва та виведення на ринок нових зразків військової продукції.

«*Міжнародні збройні закупівлі*» («*International Defense Procurement*» [13]) – ця програма була запроваджена для підтримки міжнародного співробітництва в галузі оборонної техніки та зброї. В рамках цієї програми держава Ізраїль сприяє підприємствам, які займаються виробництвом військової техніки та зброї, у входженні на міжнародний ринок. Зокрема, держава надає фінансову й інформаційну підтримку, допомагає з організацією зустрічей та переговорів з потенційними партнерами.

«*Конверсія галузей*» («*Industry Conversion*») – програма, що впроваджена для підтримки підприємств, які виробляють цивільні товари, у їх переході до виробництва військової техніки та зброї. В рамках цієї програми держава надає фінансову під-

тримку підприємствам, які переходять до виробництва військової техніки та зброї, допомагає їм з отриманням необхідних ліцензій і сертифікатів.

«Центр інновацій» («*Innovation Center*») [14] – це державна програма, що була запроваджена для підтримки інновацій в галузі військової техніки та зброї, за допомогою якої держава надає підприємствам фінансову та інфраструктурну підтримку для розробки і впровадження нових технологій у галузі безпеки та оборони.

Досвід вказаних програм демонструє, що державна підтримка може бути дуже ефективною в умовах війни, коли військове виробництво стає важливою складовою економіки. Необхідно зауважити, що успіх цих програм залежить не тільки від фінансової підтримки, а також й від ефективної координації спільних зусиль державних органів, приватного сектору і науково-дослідних установ.

Крім того, в Ізраїлі діє державна програма «Технологічні інкубатори» («*Technology Incubators*») [15], що сприяє створенню і розвитку інноваційних підприємств, здебільшого у сфері військової техніки та зброї. Дана програма призначена для підприємств, зацікавлених у заснуванні стартап-компанії на основі інноваційної технологічної ідеї через технологічний інкубатор, який є центром підприємництва. Держава надає фінансову підтримку та консультації підприємствам, що знаходяться на початкових етапах розвитку, та допомагає їм залучати інвестиції.

Нарешті, Ізраїль також використовує програму державних закупівель для підтримки військової промисловості. Державні закупівлі загалом становлять значну частину військового бюджету, тому ця програма є дуже важливою для забезпечення розвитку військово-промислового комплексу.

Загалом, досвід Ізраїлю вказує на те, що державна підтримка може бути дуже ефективною в умовах війни або конфлікту, коли військове виробництво стає важливою складовою економіки. Важливою умовою успіху є налагоджена система співпраці між державними органами, приватним сектором та науково-дослідними установами, а також ефективне використання державних ресурсів і програм підтримки.

Ізраїль успішно демонструє на практиці комплексний підхід до розвитку військово-промислового комплексу та інноваційного сектору в умовах війни, що дозволяє країні дієво захищати свої національні інтереси, залучати іноземні інвестиції та технології, а також збільшувати свою конкурентоспроможність.

Нарешті, Ізраїль має високорозвинену систему вищої освіти та наукових досліджень. Уряд Ізраїлю усебічно підтримує наукові дослідження, створення технопарків і науково-дослідних центрів, що своєю чергою стимулює розвиток інноваційного сектору та високих технологій. Важливим фактором успішності Ізраїлю є також його відкритість до іноземних інвестицій та технологій. Країна заохочує інвестиції та технології з усього світу, що дозволяє їй залишатися конкурентоспроможною на міжнародному ринку.

Висновки. По результатах проведеного дослідження представляється можливим сформулювати наступні узагальнюючі висновки та пропозиції.

Отже, як уже було зазначено раніше, Ізраїль є яскравим прикладом тієї країни, яка зуміла успішно протистояти економічним викликам в умовах війни. Це було досягнуто завдяки комплексній системі державної підтримки бізнесу, яка орієнтується на

сприяння військово-промислому комплексу, малим і середнім підприємствам, інноваційному сектору та експортним компаніям. Крім того, відкритість до іноземних інвестицій та технологій дозволила Ізраїлю використовувати найновіші технології і залучати іноземні інвестиції, що сприяє його конкурентоспроможності на світовому ринку. Наприклад, компанія «*Elbit Systems*» [16], яка є одним із провідних виробників військової техніки в Ізраїлі, успішно здійснює експорт своїх розробок у більш ніж 60 країн світу. Крім того, держава Ізраїль має найбільшу кількість стартапів на душу населення в світі, що свідчить про високий рівень інноваційного потенціалу країни. Також варто наголосити, що Ізраїль має військово-промисловий комплекс, який є одним з найбільш розвинених у світі, забезпечує військові потреби країни, а також здійснює експорт військової техніки та послуг. Такий підхід дозволяє країні не тільки захищати свої національні інтереси, а й заробляти на цьому.

Досвід Ізраїлю засвідчує, що комплексна державна підтримка бізнесу й інноваційного сектору, яка орієнтована на потреби військово-промислового комплексу, може бути дієвим інструментом економічного розвитку в умовах війни. Важливою умовою успіху є також відкритість до іноземних інвестицій та технологій, що дозволяє втілювати у життя найновіші розробки і підвищувати конкурентоспроможність країни.

З огляду на позитивний зарубіжний досвід, основні рекомендації (уроки) для України з підтримки малого і середнього підприємництва в умовах війни можуть включати наступне:

розробка і впровадження національної стратегії розвитку військово-промислового комплексу, яка б визначала основні пріоритети, напрямки та завдання військового виробництва (така стратегія повинна ґрунтуватися на сучасних наукових дослідженнях і аналізі зарубіжного досвіду);

створення ефективної системи координації між державними органами, приватним сектором та науково-дослідними установами (для цього можна створити спеціальний орган, який би забезпечував координацію спільних дій між різними галузями військово-промислового комплексу);

надання фінансової підтримки підприємствам, які займаються розробкою і виробництвом військової техніки та зброї (ця підтримка може бути надана у формі грантів, позик чи інвестицій);

забезпечення доступу до новітніх технологій та наукових розробок, які можуть бути застосовані у військовому виробництві (для цього слід розробити програму співпраці між військовими підприємствами та науково-дослідними установами);

продовження практики програм публічних закупівель для підтримки військово-промислового комплексу (публічні закупівлі мають стати важливим інструментом у забезпеченні розвитку військового виробництва та підтримки підприємств, але будь-які процедурні «послаблення» у цій сфері недопустимі, оскільки, як проказав досвід майже трьох років війни, такі «послаблення» породжують численні зловживання, корупційні прояви і багатомільярдні втрати державних коштів внаслідок їх неефективного використання);

розвиток і поширення співпраці із зарубіжними партнерами, які можуть надавати технологічну підтримку, інвестиції і сприяти розширенню експорту української військової техніки та зброї (така співпраця може бути реалізована шляхом укладення міжнародних договорів, створення спільних підприємств та в інших взаємоприйнятних формах);

забезпечення навчання і підвищення кваліфікації працівників військово-промислового комплексу з метою забезпечення високого рівня виробництва та використання новітніх технологій;

запровадження національної програми залучення іноземних інвестицій у військово-промисловий комплекс (подібна програма може бути спрямована на залучення інвестицій для розширення виробництва і модернізації обладнання);

підтримка інноваційних проектів і стартапів, які можуть забезпечити нові рішення та технології для військового виробництва (для цього можна створити спеціальний фонд фінансування інноваційних проектів та розробити державну програму підтримки стартапів);

відкритий діалог з громадськістю і включення представників громадських організацій у процес прийняття рішень щодо розвитку військово-промислового комплексу, що допоможе уникнути зловживань і «дивних закутівель» (зокрема, подібних до ситуації в м. Одесі, де під час війни за рахунок коштів місцевого бюджету планували провести реконструкцію одного з районних судів на суму 106.1 млн. грн. [17] та лише через значний суспільний резонанс і втручання громадськості цю закупівлю було визнано недоцільною в умовах воєнного стану), забезпечити відповідність дій держави вимогам громадян та розвивати національну військову промисловість відповідно до потреб суспільства.

Крім того, Україна може запропонувати малим і середнім підприємствам пільгові кредитні програми з низькою відсотковою ставкою, які б дозволили зменшити фінансові витрати на розширення виробництва та модернізацію обладнання. Також слід надавати підтримку у формі консультацій та навчання з маркетингу, управління бізнесом та інноваційних технологій, що дозволить малим і середнім підприємствам підвищити свою конкурентоспроможність.

Очевидно, держава має спрямовувати зусилля на створення сприятливого бізнес-середовища для малих і середніх підприємств, що забезпечить їх стале зростання та розвиток. Для цього необхідно спростити процедури ліцензування бізнесу, знизити податкове навантаження, підвищити якість та доступність інфраструктури і послуг, забезпечити дотримання прав бізнес-суб'єктів, надати їм належний правовий захист.

Крім того, вважаємо важливим розвивати кластери та кооперацію між малими і середніми підприємствами для забезпечення їх взаємодії та обміну знаннями і досвідом, що надасть їм можливість бути більш ефективними та конкурентоспроможними. Такі кластери можуть сприяти створенню спільних маркетингових стратегій, покращенню якості продукції та послуг, зниженню витрат на виробництво і підвищенню економічної ефективності.

Література:

1. Петруненко Я.В. Особливості державної підтримки суб'єктів господарювання в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 2. С. 30–35.
2. Петруненко Я.В. Особливості надання податкових та митних пільг суб'єктам господарювання в умовах дії правового режиму воєнного стану в аспекті ефективного використання державних коштів. *Право і суспільство*. 2023. № 5. С. 78–86.
3. Петруненко Я.В. Європейський досвід правового регулювання у сфері стимулювання малого підприємництва: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2023. № 64. С. 84–88.

4. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2022 р. № 521. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/521-2022-п#Text>
5. The Israel Small and Medium Enterprises Authority (ISMEA). URL: <http://www.israelbusiness.org.il/startingyourbusiness/assistingcenters/smallbusiness>
6. Office of the Chief Scientist. URL: <https://www.fda.gov/about-fda/office-commissioner/office-chief-scientist>
7. The Israel Innovation Authority. URL: <https://innovationisrael.org.il/en/contentpage/israel-innovation-authority>
8. Israel Export and International Cooperation Institute. URL: <https://www.export.gov.il/en/abouteconomy/aboutus/ieiaboutus>
9. Rafael Advanced Defense Systems Ltd. URL: <https://www.rafael.co.il>
10. Israel Military Industries (IMI Systems). URL: <https://www.israeldefense.co.il/en/company/israel-military-industries-ltd>
11. Moty Cohen. Israeli technology – defending the home front. A review of Israeli technology developed to protect Israel's national security. URL: https://www.gov.il/en/departments/publications/reports/hls_technology
12. Israel Fast Track Fellowship. URL: <https://ujia.org/israel-fast-track>
13. International Defense Procurement. URL: <https://english.mod.gov.il/Departments/Pages/DepartmentofProductionandProcurement.aspx>
14. David Kramer. Israel has become a powerhouse in quantum technologies. *Physics Today*. 2021. Vol. 74(12). P. 24–27. DOI: <https://doi.org/10.1063/PT.3.4898> . URL: <https://pubs.aip.org/physicstoday/article/74/12/24/396192/Israel-has-become-a-powerhouse-in-quantum>
15. Technological Innovation Incubators Program. *Israel Innovation Authority*. URL: <https://innovationisrael.org.il/en/program/incubators-incentive-program>
16. Elbit Systems – International Defense Electronics Company URL: <https://elbitsystems.com>
17. Реконструкція Київського райсуду Одеси за 106 млн.: із проекту можуть зняти фінансування, а в мерії пояснили, навіщо цей ремонт узагалі потрібен. «Думська», 17 серпня 2023 р. URL: <https://dumskaya.net/news/stranny-tender-na-106-mln-grn-odesskaya-meriya-178139/ua>

Petrunenko Ia. V. State support for small and medium-sized enterprises under the legal regime of martial law: the experience of Israel

Summary. The article examines the features of state support for small and medium-sized enterprises in the context of war in certain countries of the world and, on this basis, develops recommendations for improving the efficiency of domestic practice in this area. The author examines the main threats and challenges faced by small and medium-sized businesses in Ukraine under the martial law regime. It is proved that small and medium-sized enterprises have found themselves in extremely difficult socio-economic conditions and require various forms of state support. The author substantiates the hypothesis that the war may have a serious impact on business and the economy as a whole, but enterprises can take measures to reduce risks and adapt to the current conditions. It is important to remember that businesses may have different opportunities and limitations in a time of war, so each company must assess its own situation and make appropriate decisions.

The article analyses the practice of state support in certain countries of the world. The main attention is paid to the experience of Israel. In this context, a number of state business support programmes in Israel are analysed.

Israel's experience shows that comprehensive state support for business and the innovation sector, which is

focused on the needs of the military-industrial complex, can be an effective tool for economic development in times of war. An important condition for success is also openness to foreign investment and technology, which allows for the implementation of the latest developments and increases the country's competitiveness.

Based on the results of the study, and taking into account positive foreign experience, the main recommendations (lessons learned) for Ukraine to support small and medium-sized enterprises in times of war are formulated.

In particular, Ukraine could offer small and medium-sized enterprises concessional loan programmes with low interest rates to reduce the financial costs of expanding production and modernising equipment. Support should also be provided in the form of consultancy and training in marketing, business management and innovative technologies, which would allow small and medium-sized enterprises to increase their competitiveness.

The author concludes that the State should focus its efforts on creating a favourable business environment for small and medium-sized enterprises, which will ensure their sustainable growth and development. To do this, it is necessary to simplify business licensing procedures, reduce the tax burden, improve the quality and availability of infrastructure and services, ensure that the rights of business entities are respected, and provide them with proper legal protection.

In addition, we believe it is important to develop clusters and cooperation between small and medium-sized enterprises to ensure their interaction and exchange of knowledge and experience, which will enable them to be more efficient and competitive. Such clusters can help create common marketing strategies, improve the quality of products and services, reduce production costs and increase economic efficiency.

Key words: state support, state aid, Israeli policy, economic entities, martial law.